

Отримано: 15.10.2020 р.

Прорецензовано: 09.11.2020 р.

Прийнято до друку: 16.11.2020 р.

e-mail: potulnytski@yahoo.com

DOI: 10.25264/2409-6806-2020-31-127-133

Потульницький Г. Проблеми мазепинської еміграції в дослідницькій спадщині Ореста Субтельного. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2020. Вип. 31. С. 127–133.

УДК 930.1

Георгій Потульницький

ПРОБЛЕМИ МАЗЕПІНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ В ДОСЛІДНИЦЬКІЙ СПАДЩИНІ ОРЕСТА СУБТЕЛЬНОГО

У статті здійснена перша спроба подати комплексний концептуальний аналіз спадщини американо-канадського історика Ореста Субтельного з основного предмету його наукових зацікавлень – історії мазепинської еміграції. Автор, опрацювавши масив джерел вивчає доробок О. Субтельного, виділивши основні дослідницькі проблеми, які цікавили історика в контексті окреслення бачення мазепинської еміграції як історичного та соціально-політичного явища. Досліджується еволюція бачення Субтельным проблем мазепинської еміграції від його перших праць з історії міжнародних взаємин українських емігрантів з основними гравцями міжнародної політики першої половини XVIII до окреслення порівняльних аспектів українського феномену зі схожими еміграційними тогочасними середовищами з інших східно-європейських країн. Автор диференціює основні тематичні блоки питань, які розглядав Субтелений та доходить висновку, що канадському історикові належить визначна роль у постановці та вирішенні дослідницьких проблем мазепинської еміграції і як піонеру у цій проблематиці, і як авторові, який спромігся подати академічне розв'язання цього складного та важливого для української історичної науки завдання.

Ключові слова: Мазепинська еміграція, дослідницька спадщина, еволюція бачення, методологічний підхід, концепція, внесок.

Heorhii Potulnytskyi

THE PROBLEMS OF MAZEPIST EMIGRATION IN RESEARCH HERITAGE OF OREST SUBTELNY

In the article the first attempt is made to evaluate Orest Subtelny's contribution to the research of the so called Mazepist emigration. For this purpose, the author considers the contribution from two main perspectives: thematic and conceptual. Orest Subtelny's research work, which is analyzed in the paper, selectively covers four topics from the history of the first period of Ukrainian emigration: the problem of the political aim of Mazepist emigration, the core problems of the international relations between Orlyk and different countries, the problem of the investigation of Orlyk's *Diariush* as the source for the general diplomatic history of that period, and the attempt to encompass political emigres of several East European countries and as an entity phenomenon.

Through the use of the archival and library sources, the author finds that at different stages of life in the time span of 1970–1990s the problems of Mazepist emigration played a critical role in research of the famous Canadian historian, being the object of his professional interest. Explaining the evolution of Subtelny's vision of significant problems of the Mazepist emigration, the author concludes that the historian succeeded in possessing the decisive role in the solution of the number of the main research problems of this phenomenon, and was successful in the pioneering formulation of its vision and in proposing an individual attempt to provide an academic solution. This evolution is reflected in a series of monographs, articles, and speeches, written by a scholar mainly in the most mature periods of scholarly creativity – in the time span of 1970–1990s.

Key words: Mazepist emigration, research legacy, evolution of vision, methodological approach, concept, contribution.

У статті ставиться завдання відтворити погляди відомого американо-канадського історика українського походження Ореста Субтельного (1941–2016) на проблеми мазепинської еміграції, які були основним предметом наукових зацікавлень історика ще з часів навчання в семінарі Омеляна Прицака (1919–2006) у Гарвардському університеті та написання ним докторської дисертації, спеціально присвяченої темі мазепинської еміграції. Цією статтею автор ставить завдання з'ясувати п'ять пи-

тань: 1. Яке трактування знайшла мазепинська еміграція в творчості Субтельного як історичне та соціально-політичне явище? 2. Чи розглядав історик мазепинську еміграцію як явище суто української історії, чи проводив паралелі з іншими схожими рухами, які відбувались в країнах Східної Європи в ранньомодерну добу? 3. Які методологічні новації застосовував Орест Субтельний для розуміння сутності мазепинської еміграції як феномену? 4. Які джерела він піддавав аналізу, проводячи своє дослідження? 5. Як розглядав історик мазепинську еміграцію у її взаємовідносинах з провідними політичними гравцями тієї доби, зокрема з Портою, Кримом та Польщею, з одного боку, та з Російською імперією, з іншого?

Для відповіді на ці питання автор відтворює та синтезує всю спадщину вченого (англомовну і україномовну) з проблем української еміграції XVIII століття до країн Європи, віднайдену ним в особистому архіві Омеляна Пріцака в НаУКМА та в бібліотечних фондах. Дослідження спадщини Ореста Субтельного з мазепинської еміграції автор проводить на основі широкого екскурсу у проблеми української та світової історії XVIII століття, намагаючись відтворити провідні ідеї та думки вченого з цього питання на тлі процесів, які синхронно відбувались у низці країн Європи та Росії, а також відтворюючи паралелі, які проводив історик у широкому порівняльному аспекті української політичної еміграції ранньомодерної доби з аналогічними рухами, які відбувались в Молдавії, Латвії та Угорщині.

Проблеми мазепинської еміграції були основним предметом наукових зацікавлень Ореста Субтельного протягом 1970–1990-х рр. Ще на ранньому етапі своєї наукової кар'єри, зокрема у докторській дисертації, захищеній у Гарвардському університеті в 1973 р., він досліджував взаємовідносини гетьмана Пилипа Орлика з Оттоманською Портою та Кримським Ханством [17]. Найбільш імовірно, що зацікавлення саме цією темою з'явилося внаслідок порад вчителя Ореста Субтельного визначного науковця Омеляна Пріцака, який в 1938 р. листувався з дослідником мазепинської еміграції Ільком Борщакком (1892–1959), працюючи над бібліографією Мазепи, і на роботи якого Субтельний неодноразово посилається [3]. Основні тези докторської дисертації О. Субтельного про взаємовідносини гетьмана та його сина Григора Орлика (1702–1759) з турецько-татарським світом були розвинуті дослідником у низці його подальших публікацій [9; 15].

У своєму баченні специфіки взаємовідносин обох Орликів з турками і татарами О. Субтельний розвиває дві основні ідеї: про контекст цих відносин і про автономність хана по відношенню до Порту. Дослідник вважає, що союз, який планував з турками і татарами П. Орлик відрізнявся від альянсу П. Дорошенка «один на один», а планувався як широка коаліція християнських і мусульманських держав на чолі з Францією, котра б базувалася на концепціях універсалізму і принципах балансу в світовій політиці, поширених в Європі у XVII – на початку XVIII ст. [15, с. 456]. Щодо взаємовідносин хана з Портою, то О. Субтельний аналізує поради, які надав гетьман сину в 1732 р. напередодні поїздки останнього в ролі посла Франції до Криму. «В цьому плані Григор мав виходити з тих позицій, – зазначає дослідник, – що кримський хан може ініціювати і проводити війну без погодження з Портою, що хани мають в теорії всілякі монарші автономні права, на які ревно реагує Порта, і що Григорій має застерігатися робити або говорити при дворі кримського хана щось, що може дати Порті виправдання обмежити права Криму» [15, с. 457].

У своїх подальших публікаціях дослідник торкнувся і стосунків гетьмана та його сина з Французьким королівством у першій половині XVIII ст. [4; 5]. Він розглядає французьку перспективу діяльності Г. Орлика, аналізуючи його кар'єру при Версальському дворі, участь у польській і російській політиці Людовіка XV та його «Секретного кабінету» [12; 14]. Важливо, що ці дослідження автора спираються в повному обсязі на зарубіжні джерела. О. Субтельний вказує, що Г. Орлик був запрошений на французьку службу за рекомендацією шведського посла в Варшаві графа Густава Цюліха в 1730 р. і, будучи стійким противником Російської імперії, в 1730–1732 рр. був направлений за спеціальним дорученням Людовіка XV до Порту та Криму, який надав йому персональні рекомендаційні листи для виконання секретних місій в обох мусульманських державах [14, с. 671].

Дослідник приходять до висновку, що з поразкою С. Лещинського в другому утвердженні на польському троні в 1733–1735 рр. зазнали фіаско останні реальні шанси на існування незалежного українського гетьманства [6]. Тим не менше всі наступні 25 років життя Г. Орлик, залишаючись на французькій службі, постійно пропонував урядові схеми та способи реально протидіяти російській експансії [14, с. 672].

В 1746 р., схилиючи Францію бути посередником між Портою і Персією з метою протидіяти планам цариці Анни Іванівни, Г. Орлик, вважаючи, за О. Субтельним, що ситуація в Україні була безнадійною, був переконаний, що найбільш певним bastіоном проти російської експансії залишається Польща. «Хоча, – пише канадський історик, – за час своєї кар'єри Орлик працював проти Росії в усіх головних столицях між Стокгольмом і Константинополем, постійно підкреслюючи своїм французьким начальникам, що він може бути найбільш корисним і дієвим в Польщі. Саме тут, наполягав він, Франція має концентрувати свої зусилля заблокувати експансію Росії» [12, с. 93].

Після загибелі Г. Орлика на полі битви в 1759 р. матеріали обох Орликів були передані французьким міністерством закордонних справ до архівів. Проте, на переконання О. Субтельного, вони продовжували використовуватися в політиці «Секретного кабінету» короля Людовіка XV. Всі його члени, серед яких Г. Орлик був одним з найстарших і найбільш досвідчених у східноєвропейських справах, відзначалися антиросійськими поглядами [14, с. 674]. Історик зазначає, що в «Секретний кабінет» входили граф де Брольї, який декілька разів писав про плани Петра I завоювати своїх сусідів, дослідник Клод де Рюльєр, котрий писав про ці плани в контексті завоювання Петром I Індії, скандально відомий дуелянт д'Еон, принц де Конті та ін. О. Субтельний припускає, що вони були напрочуд добре обізнані з російською «загрозою» саме завдяки впливові на них сина українського гетьмана [14, с. 674–675].

З метою розкриття формування Версалем східної політики О. Субтельний ставить історіософське питання: «Чи були французи настільки легковірними, щоб піддатися впливові аргументів, висунутих С. Лещинським та П. Орликом щодо можливості повстання козаків проти Росії?» [12, с. 91]. Концептуальна відповідь вченого базується на двох засадах. Перша з них полягає в тому, що з французької сторони, на його думку, аргументи Орлика і Лещинського були не проявом довірливості, а радше тим, що в Версалі почули те, що вони прагнули почути, оскільки сподівалися створити санітарний кордон між двома державами. В межах кордону, який би простягався від Швеції через Польщу до Османської імперії держава, керована С. Лещинським, мала стати наріжним каменем [12, с. 91–92]. Друге положення, що пояснює сприятливе ставлення уряду Людовіка XV до аргументів поляків та українців – це неабияке значення при дворі французького короля особи Григора Орлика. Саме він в 1733 р. спромігся таємно перевезти С. Лещинського до Польщі для його сенсаційної появи на виборах у сеймі, і саме він допоміг повернутися тестю короля до Франції, поставивши в 1735 р. крапку у цій «дивовижній спільній авантурі українських і польських емігрантів» [12, с. 92].

Узагальнюючою працею О. Субтельного про дипломатичну діяльність обох Орликів в еміграції, де історик вперше поєднує в одному дослідженні і кримсько-турецьку, і французько-польську перспективи їх діяльності, стала монографія «Мазепинці» [7]. У трьох параграфах заключної третьої частини книги дослідник окремо розглядає місії Г. Орлика до Порту, до Криму, та його діяльність в 1734–1741 рр., зокрема його меморандум до прем'єр-міністра Франції кардинала де Флері від 10 жовтня 1737 р. [7, с. 131–136, 136–140, 148–152].

Порівняно з попередніми публікаціями автор більш детально подає інформації зі щоденника гетьмана та деякі матеріали з Паризького архіву іноземних справ, які раніше не були введені до наукового обігу. Новим щодо відносин Орликів із Францією порівняно з попередніми публікаціями автора є вказівки на нестабільний в цілому курс французької зовнішньої політики, який виявив себе в 1736–1739 рр. Посилаючись на французькі джерела, дослідник зазначає, що 7 грудня 1736 р. посол Франції де Вільньов одержав вказівку повністю змінити курс і замість того, щоб підтримувати турків у їхній війні з Росією, намагатися стати посередником між ворожими сторонами. Таким чином французи після офіційного зречення Лещинського в лютому 1736 р. істотно пом'якшили своє антиросійське спрямування, хоча і надалі підтримували гетьмана [7, с. 151–152].

О. Субтельний переконаний, що інтерес Франції до українських емігрантів та їхньої справи був короточасним і з 1736 р. суттєво видозмінився з причин практичної політики. «Мазепинцям та їхній «великій українській революції», – висуває гіпотетичне твердження американський історик, – французькі стратеги відводили роль п'ятої колони або відтяжного засобу, який можна використати в той момент, коли Росія спробує завдати удару по цих країнах [Швеція, Річ Посполита і Туреччина – Г.П.]. Французам і їхньому протеже С. Лещинському здавалося, що за невелику ціну і без жодного ризику П. Орлик створить для них можливість тактичного вибору. Це робило його корисним для Версаля, але лише для одноразового використання» [7, с. 156].

У працях Ореста Субтельного з історії мазепинської еміграції заслуговують на особливу увагу його роботи, написані для семінару з історії України, який проводився в стінах Українського Наукового Інституту Гарвардського університету, починаючи з 1970-х рр. У цих працях Орест Субтельний детально розбирає так званий «Політичний заповіт Петра I-го», вперше популяризований французьким істориком Шарлем Лезюром у його франкомовній праці 1812 р. «Про прогрес російської могутності, від початків до початку XIX століття». Лезюр, зокрема, відзначає, що Петро I залишив детальні інструкції своїм спадкоємцям щодо засобів та напрямку російської експансії. Серед авторів апокрифу фігурували Наполеон Бонапарт, сам Лезюр, шевальє д'Еон, і навіть польський емігрант генерал Сокольницький, який у 1897 р., перебуваючи на французькій службі, представив Директорії меморандум, ідентичний з «Політичним заповітом», надрукованим Лезюром [16, с. 8].

Субтельний розглядає проблеми заповіту «Петра» в зв'язку зі своїми дослідженнями мазепинської еміграції і стверджує, що ідеї, втілені у «Політичному заповіті» були відомі і поширювались в середовищі мазепинської еміграції, особливо Пилипом Орликом та його сином Григорієм в першій половині XVIII ст. На базі інформації, яку подає П. Орлик, можна було простежити перспективний план Російської експансії, що мав витoki навіть у більше ранню добу [16, с. 9].

Шляхом порівняння ідей «Проекту Петра» і «Діаріуша подорожного» П. Орлика канадський історик дійшов висновку, що гетьман довідався про план експансії, накреслений Петром, через свої контакти з принцем Ракоці і його угорськими сподвижниками в Бендерах в 1710 р. [14]. У 1706 р. угорці, з метою здобути османську підтримку, вперше оприлюднили серію матеріалів, попереджаючи Порту про агресивні наміри Габсбургів і їх союзника – московського царя. Ці матеріали, розроблені і модифіковані для потреб українських і польських емігрантів, послужили основою для того, що згодом стало відомим як «Політичний заповіт Петра Великого» [16, с. 9].

В подальших публікаціях, присвячених заповіту Петра, дослідник дотримується погляду, що П. Орлик у взаємовідносинах з Туреччиною і Кримом виходив з позиції, що Москва, як небезпечний північний сусід, була смертельною загрозою для обох держав, і наочно обґрунтувала свою позицію з цього приводу так званим апокрифічним «Проектом Петра» [15, с. 454–455].

П. Орлик намагався вплинути на турків і татар ідеями згаданого апокрифічного документа. Коли навесні 1739 р. його син вирушив до Криму, гетьман, за О. Субтельным, передав Г. Орлику польську версію заповіту і посвятив у деталі її походження, а саме про прибуття до Карла XII в 1710 р. резидента Ракоці при російському дворі Талбана, який і привіз заповіт. У цій версії, переданій згодом Г. Орликом кримському хану, прямо вказувалося, що Петро I мав на меті після завершення війни зі шведами зруйнувати свободи козаків. А у випадку їх опору поселити козаків довкола берегів Волги, а Україну заселити росіянами, і, маючи власні війська в Польщі та Україні, просуваючись суходолом і морем, завоювати Крим, Грузію і відкрити шлях на Стамбул з метою атакувати Османську імперію і з Європи, і з Азії [15, с. 455]. Саме цей документ, стверджує О. Субтельний, Г. Орлик поклав в основу всіх своїх меморандумів, надісланих ним, зокрема, французькому урядові в 1740-х рр. при цьому пояснюючи, що протидія програмі Петра I є до великої міри тотожною до його з батьком розуміння ситуації [15, с. 456, 463].

У цьому контексті в іншій своїй праці Субтельний також розглядає рішення Мазепи покинути Петра I та об'єднатись зі шведами. Дослідник називає це рішення гетьмана найбільш «контраверсійним сюжетом українських і російських стосунків». Контраверсія, на думку Субтельного, особливо загострюється внаслідок тієї обставини, що Мазепа відіграв символічну роль, водночас і позитивну, і негативну для декількох модерних ідеологій [13, с. 73].

Всі ідеологічні погляди, які повстали на основі мазепинської ірреденти, Субтельний називає анахронізмом, даючи таким чином тотожну оцінку і висновкам українських та російських народників пізнього XIX ст., у працях яких Мазепа повставав як феодал-експлуататор, і роботам українських істориків – націоналістів, які після 1917 р. зробили Мазепу символом української боротьби за незалежність, і працям радянської історіографії, які вбачали в гетьманові водночас і експлуататора, і сепаратиста [13, с. 73].

Канадський дослідник пропонує розглядати акції Мазепи в контексті відмінного розуміння принципу державності, котрий сповідували Петро I, з однієї сторони, і Мазепа, з іншої. Для цього він вводить до дискурсу поняття *Weltanschauung*, яке отримало свою концептуальну розробку в працях видатного соціолога Карла Маннгейма (1893–1947). Маннгейм розумів під цим поняттям світогляд, притаманний певним соціальним групам та особистостям, який відображає спосіб сприйняття ними

певних явищ та детермінований їхнім історичним та соціальним оточенням та вихованням [8, с. 37]. Наводячи як аргумент лист Пилипа Орлика до Стефана Яворського, де гетьманом проводилась думка про аргументи і поняття, якими Мазепа пояснював свій вчинок, Субтельний показує, що Петро I діяв відповідно до принципів абсолютистської держави, трактуючи дії гетьмана як «зраду», причому у відносному саме до насильницької держави значенні, а не в абсолютному [13, с. 73].

В іншій своїй роботі О. Субтельний піддає дослідницькому аналізу щоденник гетьмана Пилипа Орлика як історичне джерело [10, с. 9–10]. Він подає історію віднайдення щоденника польським істориком Францішком Равітою-Гавронським (1845–1930) в архівах Чарторийських на межі XIX та XX ст., та згадує про публікацію фрагментів щоденника з включенням деяких документів зі шведських архівів, яку здійснив шведський історик та перекладач Альфред Енсен (1859–1921) [1; 2]. Завершує екскурс в Одиссею щоденника П. Орлика Субтельний згадкою про українського історика – емігранта І. Борщака, який у 1920-х рр. віднайшов у Франції оригінал щоденника [10, с. 9].

О. Субтельний розкриває структуру щоденника гетьмана, який ділиться на дві частини: листування Орлика і його нотатки особистісного характеру. У статті дослідник також окреслює історичне значення щоденника Пилипа Орлика. Воно, на його думку, полягає в тому, що саме матеріали щоденника подають нам «детальну інформацію стосовно політичних планів і ідеологічних концепцій мазепинської еміграції, як і щодо характеру та особистості самого П. Орлика. Він (щоденник. – Г.П.) може також служити блискучим джерелом дипломатичної історії цього періоду» [10, с. 9–10].

У статті Субтельний також подав свій аналіз щоденника, який включав повний опис Орликової кореспонденції, систематизований хронологічно і за іменами респондентів, короткий опис змісту особистого листування гетьмана, нумерування підрозділів щоденника та огляд історіографії про Орлика та його щоденник [10, с. 10].

В останній зі своїх публікацій на сторінках збірника матеріалів семінару Українського інституту Гарвардського університету, О. Субтельний зробив спробу вписати мазепинську еміграцію в ширший контекст східноєвропейської політичної еміграції [11, с. 63–64]. Він звертає увагу на ту обставину, що зазвичай дослідники з тієї чи іншої східноєвропейської країни розглядали свою еміграцію в ізоляції і трактували її як окремий унікальний феномен. Через те канадський дослідник, виводячи вирішальну роль, яку доволі часто відігравала еміграція в історії, вирізняє певні симптоматичні умови, притаманні східноєвропейській еміграції як цілості. Для прикладу він обирає таких еміграційних діячів як Паткуль (Лівонія), Ракоці (Угорщина), Орлик (Україна) і Кантемір (Молдавія) та зазначає, що «ці люди та їхні послідовники утворили в перших декадах 18 століття перше покоління східноєвропейських політичних емігрантів» [11, с. 63].

О. Субтельний знаходить спільні риси в особистих біографіях і політичній діяльності цих чотирьох діячів. Серед цих рис він виділяє три основні: 1) всі вони зіштовхнулись в еміграції з такими проблемами як пошук елементарних засобів існування і необхідність дбати за власну безпеку; 2) в періоди вимушеної політичної бездіяльності, коли їхні політичні можливості були обмежені, кожен з них звернувся до наукових та літературних спроб. В результаті наукові дослідження стали найбільш улюбленим проведенням часу серед східноєвропейських емігрантів; 3) політична активність всіх цих емігрантів значною мірою зводилась до спроб переконання лідерів країн, що надали їм прихисток (а це Франція, Росія та Оттоманська Порто) у їхній власній політичній корисності. В будь-якому випадку, зазначає історик, країни-господарі використовували емігрантів як пропагандистів, агентів і фахівців у питаннях східноєвропейської політики. О. Субтельний завершує своє дослідження висновком, що «на протигагу до загальної тенденції сучасних істориків применшити роль політичної активності еміграції, перше покоління східноєвропейських політичних емігрантів мало важливий вплив на перебіг подій у Східній Європі в перші десятиліття XVIII ст.» [11, с. 63].

Отже, проблеми мазепинської еміграції були однією з основних сфер наукових зацікавлень Ореста Субтельного від часу написання ним докторської дисертації на початку 1970-х рр. і продовжували знаходитися в полі його дослідницької уваги протягом 1970-х – 1990-х рр. В дисертації та низці статей і монографій, написаних у цей період, історик розглянув коло проблем. Вони стосувалися політичної діяльності батька і сина Орликів, зокрема у взаємовідносинах з турецьким та татарським світом і в контексті зовнішньополітичної діяльності Французького королівства. Також історик піддає аналізу так званий політичний заповіт Петра I щодо засобів та напрямків російської експансії і розглядає проблему заповіту імператора в зв'язку з дослідженнями мазепинської еміграції. Історіософський аналіз здійснює О. Субтельний і щодо оцінки рішення Мазепи покинути Петра і об'єднатися зі

шведами. Також в своїх дослідженнях мазепинської еміграції канадський історик піддає всебічному аналізу щоденник гетьмана як історичне джерело.

В результаті проведення досліджень О. Субтельний приходить до низки висновків. Він стверджує, що Орлик у взаємовідносинах з Туреччиною та Кримом виходив з відправної ідеї небезпеки Москви для обох держав і планував поширити свою коаліцію на низку інших держав. Щодо французької перспективи діяльності Орликів дослідник розкриває польські аспірації гетьмана та його сина, де Польща розглядалась як бастион проти російської експансії. Субтельний розкриває особливу роль Григора Орлика в об'єднанні в одну антиросійську спрямованість кримського, турецького, шведського і польського векторів політики Версальського кабінету. Він доводить, що політичний заповіт Петра мав витоки у більш ранню добу. Даючи оцінку різним напрямкам історіографії мазепинської доби XIX та XX ст. канадський історик розглядає рішення Мазепи об'єднатись зі шведами і відокремити Україну від Росії в контексті поняття «Weltanschauung» (світогляд), вказавши, що гетьман і цар діяли в різних вимірах розуміння концепції держави і права – абсолютистському і демократичному, і що звинувачення у зраді перебуває лише в рамках першого розуміння, сповідуваного Петром, але аж ніяк не другого, яким керувався гетьман. Досліджуючи щоденник Пилипа Орлика, Субтельний доходить висновку, що щоденник, будучи блискучим джерелом дипломатичної історії XVIII ст., вагомий є, насамперед, тим, що подає детальну інформацію стосовно політичних планів і концепцій мазепинської еміграції. Окрім всього іншого, канадський історик вписав мазепинську еміграцію в контекст східноєвропейської еміграції як реального і цілісного явища і як важливий чинник політичної історії першої половини XVIII ст.

В цілому можна констатувати, що наукова спадщина О. Субтельного є вагомим внеском у дослідження мазепинської еміграції як історичного та соціально-політичного явища, виокремлюючи її як перший етап української політичної еміграції до країн Європи та Америки, що отримала своє продовження протягом і XIX, і XX століть.

Список використаних джерел та літератури:

1. Крупницький Б. Карл XII в старій та новій шведській історіографії. *Мазепа. Збірник Українського наукового інституту в Варшаві*. Варшава, 1938. Т. 1. С. 64–82.
2. Крупницький Б. Мазепа в світлі шведської історіографії. *Мазепа. Збірник Українського наукового інституту в Варшаві*. Варшава, 1938. Т. 1. С. 83–95.
3. Потульницький Г. Матеріали Ілька Борщака в особовому архіві Омеляна Пріцака. *Краєзнавство*. Інститут історії України НАН України. Київ, 2013. № 4 (85). С. 205–209.
4. Потульницький Г. Основні етапи дипломатичної діяльності гетьманича Григора Орлика з інтеграції козацького чинника до зовнішньої політики Франції у 1729–1759 рр. *Наукові записки національного університету «Острозька академія»*. Серія «Історичні науки». Острог, 2019. С. 6–15.
5. Потульницький Г. Передумови появи козацького чинника у зовнішній політиці Франції за правління Людовіка XV. *Наукові записки: збірник праць молодих вчених та аспірантів Інституту української археографії НАН України*. Київ, 2013. Т. 26. С. 93–104.
6. Потульницький Г. Річ Посполита в контексті антиросійської політики Франції в епоху правління Людовіка XV (1715–1774). *Гісторычныя шляхі, узаемадзяненне і узаемауплывы беларускага народа і суседзяў: зборнік навуковых артыкулаў*. Гомель, 2014. С. 15–19.
7. Субтельний О. Мазепинці: український сепаратизм на початку XVIII століття. Київ: «Либідь», 1994. 240 с.
8. Mannheim Karl. *Essays on the Sociology of Knowledge*. London, 1952. 327 p.
9. Subtelny O. Cossack Ukraine and the Turco-Islamic World. *Rethinking Ukrainian History* / ed. by Ivan L. Rudnytsky. Edmonton: The University of Alberta, 1981. Pp. 120–134.
10. Subtelny O. The Diary of Pylyp Orlyk as a Historical Source. *Minutes of the Seminar in Ukrainian Studies held at Harvard University*. Cambridge, Mass., 1970–1971. No. I.
11. Subtelny O. The First Generation of East European Emigres, 1700–1730. *Minutes of the Seminar in Ukrainian Studies held at Harvard University*. Cambridge, Mass., 1976–1977. No. VII.
12. Subtelny O. Mazepists and Stanisławists: The First Ukrainian and Polish Emigres. *Poland and Ukraine: Past and Present* / ed. by Ivan L. Rudnytsky. Edmonton; Toronto: The University of Alberta, 1980. Pp. 83–95.
13. Subtelny O. Peter I, Mazepa and the Question of Treason. *Minutes of the Seminar in Ukrainian Studies held at Harvard University*. Cambridge, Mass., 1975–1976. No. VI.
14. Subtelny O. «Peter I's Testament»: A Reassessment. *Slavic Review*. 1974. Vol. 33. No 4. Pp. 663–678.
15. Subtelny O. Political Cooperation and Religious Antagonism: Aspects of Pylyp Orlyk's Relations with Turks and Tatars. *Збірник на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина* / відп. ред. В. Омельченко. Нью-Йорк: УВАН у США, 1977. С. 454–464.
16. Subtelny O. «The 'Political Testament' of Peter I». *Minutes of the Seminar in Ukrainian Studies held at Harvard University*. Cambridge, Mass., 1972–1973. No III.

17. Subtelny O. The Unwilling Allies: The Relation of Hetman Pylyp Orlyk with the Crimean Khanate and the Ottoman Porte, 1710–1742: a thesis presented to the Committee on History and Middle Eastern Studies in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy in the subject of History and Middle Eastern Studies. Cambridge, Mass.: Harvard University, 1973. 316 p.

References

1. Krupnytskyi B. Karl XII v starii ta novii shvedskii istoriohrafii. *Mazepa. Zbirnyk Ukrainського naukovoho instytutu v Varshavi*. Varshava, 1938. T. 1. S. 64–82.
2. Krupnytskyi B. Mazepa v svitli shvedskoi istoriohrafii. *Mazepa. Zbirnyk Ukrainського naukovoho instytutu v Varshavi*. Varshava, 1938. T. 1. S. 83–95.
3. Potulnytskyi H. Materialy Ilka Borshchaka v osobovomu arkhivi Omeliana Pritsaka. *Kraieznavstvo. Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy*. Kyiv, 2013. № 4 (85). S. 205–209.
4. Potulnytskyi H. Osnovni etapy dyplomatychnoi diialnosti hetmanycha Hryhora Orlyka z intehratsii kozatskoho chynnyka do zovnishnoi polityky Frantsii u 1729–1759 rr. *Naukovi zapysky natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Serii «Istorychni nauky». Zbirnyk naukovykh prats za materialamy VII mizhnarodnoi naukovo konferentsii «Ukrainska diaspora: problemy doslidzhennia» (Ostroh, 27-28 veresnia 2016 r)*. Ostroh, 2019. S. 6–15.
5. Potulnytskyi H. Peredumovy poiavy kozatskoho chynnyka u zovnishnii politytsi Frantsii za pravlinnia Liudovika XV. *Naukovi zapysky: zbirnyk prats molodykh vchenykh ta aspirantiv Instytutu ukrainskoi arkheohrafii NAN Ukrainy*. Kyiv, 2013. T. 26. S. 93–104.
6. Potulnytskyi H. Rich Pospolyta v konteksti antyrosiiskoi polityky Frantsii v epokhu pravlinnia Liudovika XV (1715–1774). *Historychnyia shliakhi, uzaemadzeianye i uzaemauplyvy belaruskaho naroda i susedziau: zbornik naukovykh artykulau*. Homel, 2014. S. 15–19.
7. Subtelnyi O. Mazepynsi: ukrainskyi separatyzm na pochatku XVIII stolittia. Kyiv: «Lybid», 1994. 240 s.
8. Mannheim Karl. *Essays on the Sociology of Knowledge*. London, 1952. 327 p.
9. Subtelny O. Cossack Ukraine and the Turco-Islamic World. *Rethinking Ukrainian History* / ed. by Ivan L. Rudnytsky. Edmonton: The University of Alberta, 1981. Pp. 120–134.
10. Subtelny O. The Diary of Pylyp Orlyk as a Historical Source. Minutes of the Seminar in Ukrainian Studies held at Harvard University. Cambridge, Mass., 1970–1971. No. I.
11. Subtelny O. The First Generation of East European Emigres, 1700–1730. *Minutes of the Seminar in Ukrainian Studies held at Harvard University*. Cambridge, Mass., 1976–1977. No. VII.
12. Subtelny O. Mazepists and Stanisławists: The First Ukrainian and Polish Emigres. *Poland and Ukraine: Past and Present* / ed. by Ivan L. Rudnytsky. Edmonton; Toronto: The University of Alberta, 1980. Pp. 83–95.
13. Subtelny O. Peter I, Mazepa and the Question of Treason. *Minutes of the Seminar in Ukrainian Studies held at Harvard University*. Cambridge, Mass., 1975–1976. No. VI.
14. Subtelny O. «Peter I's Testament»: A Reassessment. *Slavic Review*. 1974. Vol. 33. No 4. Pp. 663–678.
15. Subtelny O. Political Cooperation and Religious Antagonism: Aspects of Pylyp Orlyk's Relations with Turks and Tatars. *Zbirnyk na poshanu prof. d-ra Oleksandra Ohloblyna / vidp. red. V. Omelchenko*. Niu-York: UVAN u SShA. 1977. S. 454–464.
16. Subtelny O. «The 'Political Testament' of Peter I». *Minutes of the Seminar in Ukrainian Studies held at Harvard University*. Cambridge, Mass., 1972–1973. No III.
17. Subtelny O. The Unwilling Allies: The Relation of Hetman Pylyp Orlyk with the Crimean Khanate and the Ottoman Porte, 1710–1742: a thesis presented to the Committee on History and Middle Eastern Studies in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy in the subject of History and Middle Eastern Studies. Cambridge, Mass.: Harvard University, 1973. 316 p.